

Mirosław Adam Supruniuk, Madgalena Tarnowska

Kronikarz żydowskiego Wilna : Rafael Chwoles (1913-2002)

Archiwum Emigracji : studia, szkice, dokumenty 1-2 (7-8), 287-290

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WSPOMNIENIA – BIOGRAFIE

KRONIKARZ ŻYDOWSKIEGO WILNA RAFAEL CHWOLES (1913–2002)

Już w 1933 r., gdy Chwoles wystawiał swe pierwsze obrazy, „odkrył się artysta, który był podobny tylko do siebie”. Przedstawiały zgarbione, obrośnięte domy, dachy pojedyncze i łączące się z innymi, glinę, trawy i obłoki. Te chatki były jak ich lustrzane odbicia na tafli głębokiej Wilii, albo ich wizje zapamiętane w naszych duszach — wyłowione przez artystę i ponownie umieszczone w pejzażu.

Dopiero później, po wielkim kataklizmie narodu żydowskiego, gdy malarz zobaczył, co stało się na Ponarach, i pojął tragedię tych wydarzeń, w jego malarstwie nastąpiło trzęsienie ziemi. Kolory spelzły, a kontury form nasiąkły łzami¹.

Rafaël (Rafał) Chwoles urodził się 25 kwietnia 1913 r. w Wilnie, przy ulicy Niemieckiej, wśród zaułków dzielnicy żydowskiej. Niedługo po wojnie, jego rodzice przenieśli się na przedmieście, do domu odziedziczonego po dziadkach. Uczył się prywatnie u wileńskich artystów: M. Lejbowskiego (1876–1942/1943), Z. Packiewicza, M. S. Kuleszy (1878–1943) i A. Szturmana (1869–1944) oraz na kursach malarstwa w Żydowskiej Szkole Rzemieślniczej „Hilf durch arbet” (Pomoc przez pracę) założonej i kierowanej przez inżyniera Abrahama Klebanowa.

Artysta przez wiele lat był związany ze środowiskiem artystycznym miasta. W latach 30. nauczał malarstwa w szkołach wileńskich, pełnił także funkcję sekretarza Związku Żydowskich Artystów Plastyków. Należał do grupy literacko-artystycznej Jung Wilne (Młode Wilno), działającej w latach 1929–1939. Należeli do niej pisarze i poeci żydowscy skupieni wokół dziennika „Wilner Tog”: Elchanan Wogler, Szmerl Kaczergiński, Perec Mirański Mosze Lewin, Szymson Kahan, Lejzer Wolf, Hirsz Gluck oraz dwaj najwybitniejsi po II wojnie światowej pisarze żydowscy — Abraham Suckewer i Chaim Grade. Z grupą współpracowali graficy i malarze: Szejna Efronówna, Mojżesz Lewin, Róza (Rachel) Suckewerówna, Lejb Zameczek, Mojżesz Worobiejczyk, Bencjjon Michtom². Jung Wilne, na wzór łódzkiej „Jung Idysz” (1919–1920) propagowała kulturę żydowską. Wydawała almanach zatytułowany „Jung Wilne”, w którym członkowie grupy umieszczali swoje utwory i prace plastyczne. Środowisko to opisał A. Suckewer w tomie *Czytając z twarzy* (Bajm lejnen penimer), opublikowanym w Jerozolimie w 1993 r. Jeden ze szkiców poświęcony został Rafałowi Chwolesowi.

Chwoles zadebiutował w listopadzie 1933 r. na Wystawie Młodych Malarzy w Wilnie w budynku byłego banku przy ul. Szerokiej 36. Jego talent zyskał uznanie jurorów, otrzymał pierwszą nagrodę za najlepszy portret. W dwa lata później wziął udział w kolejnej ekspozycji młodych plastyków, wspólnie z innymi członkami Jung Wilne, oraz w prestiżowej wystawie zorganizowanej

¹ D. Kac, *Wilno Jerozolimą było. Rzecz o Abrahamie Suckewerze*. Sejny 2003 s. 73.

² J. Lisek, *Jung Wilne — żydowska grupa artystyczna*. Wrocław 2005 s. 27.

z okazji wszechświatowego zjazdu JIWO (Jidiszer Wissenszaftlecher Instytut — Żydowski Instytut Naukowy), na której prace swoje prezentowali artyści z całego kraju, zarówno ci o ugruntowanej renomie — Jankiel Adler, Icchak Lichtenstein czy Bencijon Cukierman — jak i przedstawiciele młodszego pokolenia, np. B. Michtom, L. Zameczek. Chwoles pokazał płótno *Sztıl lebn* (Martwa natura), które uznano za najbardziej interesujące dzieło spośród wszystkich prac³. Prace z tej wystawy eksponowane były w 1935 r. również w Genewie⁴. Źródła zanotowały jeszcze udział Rafała Chwolesa w wystawie młodych malarzy w roku 1937⁵.

W kwietniu 1938 r. Chwoles miał w Wilnie pierwszą wystawę indywidualną w Pasażu Bunimowicza przy ul. Zawalnej 21, zorganizowaną przez Związek Żydowskich Artystów Plastyków w Wilnie. Do wybuchu II wojny światowej brał także udział w wystawach ogólnopolskich organizowanych przez Wileńskie Towarzystwo Niezależnych Artystów Malarzy oraz przez warszawskie Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych (ŻTKSP) i Związek Żydowskich Artystów Plastyków w Polsce (ŻŻAPwP). Jego związki z Jung Wilne trwały aż do ostatnich wspólnych prac w roku 1939, choć — jak zaznacza Joanna Lisek — pozycja Chwolesa (i Lejba Zameczka) była specyficzna, bo choć brali udział w wystawach Jung Wilne, nigdy nie byli z grupą tak silnie związani jak Suckewerówna czy Michtom. Mimo to nie dziwi, że praca Chwolesa znalazła się w ostatnim, już nie wydanym, numerze czasopisma „Jung Wilne”⁶. Jeszcze w lipcu 1939 r. ukazał się wileńsko-kowieński almanach „Naje Bleter”, zawierający utwory młodych pisarzy z Litwy oraz reprodukcje malarzy, w tym z Jung Wilne: Michtom, Suckewer i Chwoles⁷.

Pierwsze miesiące II wojny światowej spędził w Wilnie i okolicach. W 1940 r. został dyrektorem Szkoły Sztuk Plastycznych w Wilejce. Miał też wystawę w Moskwie. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej ewakuowany w głąb ZSSR, przebywał w okolicy miasta Gorki (Niznyj Nowgorod). Jako „zapadnik” nie mógł walczyć w Armii Czerwonej, dlatego — choć formalnie wcielony do wojska — pracował jako robotnik na kolei. W Gorki poznał przyszłą żonę. Była kierowniczką Domu Kultury, w którym skupiła zespół artystów (tancerzy, śpiewaków, dekoratorów) i organizowała spektakle teatralne — występowali w nich przede wszystkim uciekinierzy z terenów Polski (Wilna, Warszawy, Lublina, Białegostoku) oraz Rosjanie. Chwoles robił dekoracje do tych przedstawień. Dla zarobku, malował z fotografii na zamówienie wdów, portrety ich mężów i synów poległych na wojnie. Jak wspomina syn Aleksander — „obrazy wrzyszały czymś niewyjaśnionym, bardzo różniąc się od typowych portretów socrealistycznych”⁸. Z relacji synów wynika, że ok. 1941 r. miał wystawę w Domu Kultury w Krasnych Bakach nad Wołgą. „Jako nagrodę dostał pudełko z tubkami barw olejnych (słynny Lefranc). Ojciec długo jeszcze używał ostrożnie te barwy, takich ani w Rosji, ani nawet w Polsce długo nie było”. W następstwie wystawy oddelegowany został do Moskwy, gdzie pracował jako zwykły malarz pokojowy. Już w 1944 r., natychmiast po wyzwoleniu Wilna spod okupacji niemieckiej Chwoles wrócił do miasta, przede wszystkim po to, by odszukać rodziców i siostry. Odnalazł dwie z nich (uciekły z getta i cudem przeżyły wojnę). Rodzice i trzy siostry zginęły w Ponarach pod Wilnem. Relacja Aleksandra Chwolesa: „Dla ojca to był straszny cios, pierwszą jego myślą było utrwalić na zawsze w swoich rysunkach, obrazach to straszne Wileńskie Getto, w którym (na jakiejś ulicy, w jakimś domu, w jakimś momencie przed zagładą znajdowali się jego rodzice, siostry). Łaził po tych ruinach getta dniami, tygodniami i malował. W ten sposób powstał cykl *Wileńskiego Getta*. Ojciec był pierwszym i chyba jedynym, który utrwalił w swoich rysunkach i obrazach żydowską dzielnicę Wilna, a raczej to, co z niej zostało. Później i to, co zostało zlikwidowane po wojnie (na przykład stary Żydowski Cmentarz, Wielką Synagogę)”⁹.

W Wilnie Rafał Chwoles brał udział w życiu artystycznym rodzinnego miasta i wystawach zbiorowych; wystawiał też w Moskwie i Kownie. W 1946 r. został członkiem związku litewskich

³ Tamże, s. 93–94, 213.

⁴ *Wilno — Jerozolima — Paryż. Malarstwo Rafała Chwolesa (1913–2002)*. [Katalog wystawy]. Warszawa-Toruń 2005 s. 6.

⁵ J. Lisek, *Jung Wilne — żydowska grupa artystyczna*. Wrocław 2005 s. 134.

⁶ Tamże, s. 97, 136.

⁷ Tamże, s. 216.

⁸ Wspomnienie Aleksandra Chwolesa o ojcu — List do M. A. Supruniuka z 24 II 2005 r. Archiwum Emigracji, Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (BUMK) w Toruniu.

⁹ Tamże.

artystów-malarzy, co umożliwiło mu zarabianie malowaniem na życie. W końcu lat 50, na krótko przed planowanym wyjazdem do Polski, stworzył drugi cykl obrazów zatytułowany: *Getto zniszczone — architektura starego Wilna* oraz kronikarski cykl pejzaży Wilna i okolic: uliczek, kościołów, dziedzińców z podwórkami, używając zupełnie innych środków wyrazu i stosując różne techniki malarskie od tych, jakimi malowali inni litewscy malarze (w tym okresie pojawiły się w twórczości Chwolesa pierwsze monotypie i technika mieszana z użyciem farb olejnych).

W roku 1959, w ramach repatriacji, osiedlił się wraz z rodziną — siostrą, żoną oraz synami — Milijem i Aleksandrem w Warszawie. Miał pracownię przy ulicy Targowej. Działal aktywnie w żydowskim środowisku w stolicy. Współpracował z instytucjami żydowskimi, m.in. Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym Żydów w Polsce, w 1964 został wybrany na przewodniczącego Komisji Kulturalnej. Malował; stworzył również cykl monotypii zatytułowany *Motyw biblijny*, ilustrował książki i czasopisma, projektował afisze teatralne i filmowe. Robił okładki dla wydawnictwa Forlag Jidis Buch, m.in. do książki *Dos lid fun geto* Ruty Sakowskiej-Pups (1962). W okresie pobytu w Polsce miał wiele wystaw indywidualnych. W 1959 r. zorganizowano w Warszawie pokaz jego prac z cyklu *Motywy z Getta Wileńskiego*. W 1960 r. ekspozycja złożona z malarskiego cyklu „Ojczyście strony”, monotypii oraz akwarel prezentowana była w kilku miastach w kraju. W 1963, w 30-lecie swojej pracy twórczej wystawił swoje obrazy w Warszawie (*30 lat twórczości artystycznej* w Klubie TSKŻ przy ul. Nowogrodzkiej) i Paryżu w Gallerie du Passeur. Namalował wówczas wiele widoków paryskiej architektury. W 1962 ukazał się album *Rafał Chwoles 30 reprodukcji. Tematy żydowskie i Getto w Wilnie*. W 1965 r. wziął udział w dużej wystawie zbiorowej w Tel Awiwie pt. *Współcześni artyści polscy*, a rok później pokazał swoje prace w londyńskiej Ben Uri Art Gallery na wystawie *Artyści współcześni*. W 1966 wydawnictwo Ruch wydało karty pocztowe z jego obrazami kwiatów. Brał także udział w zbiorowych wystawach malarzy żydowskich i polskich w kraju i zagranicą, m.in.: w Warszawie, Radomiu, Sztokholmie Tel Awiwie, Londynie. W latach 1966–1967 i 1969 odbył podróż do Hiszpanii i Maroka, tworząc na zamówienie UNESCO cykl obrazów na temat dzieci, wydany na kartach pocztowych¹⁰.

W 1969 wyjechał z Polski wraz z rodziną i osiadł w Paryżu na stałe. Działal w środowisku żydowskim, przyjaźnił się z pochodzącym z Warszawy malarzem, Adamem Muszką (1914–2005), którego znał z Polski. Wiele podróżował, odwiedzał Polskę, kilkakrotnie Włochy, niemal co roku Izrael. Wystawiał jednak rzadko. W 1972 r. miał w Paryżu wystawę retrospektywną. Podobną przygotowano mu w 1976 r. w Genewie. Podczas wyjazdów malował pejzaże, portrety. Na emigracji miał indywidualne wystawy na kontynencie i w Stanach Zjednoczonych oraz Izraelu. Do Polski „wrócił” dopiero w roku 2002, już po śmierci; na wystawie „Mała Galeria Sztuki Emigracyjnej” pokazano dwa jego obrazy podarowane przez synów do Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu¹¹. W 1981 został odznaczony Medalem Academie Europeenne des Beaux Arts, w 1983, w 50-lecie pracy twórczej, otrzymał Medal Miasta Paryża, w 1994 Izrael przyznał mu nagrodę im. Icyka Mangerera (Prix Manger), a w rok później nagrodę im. Szolema Alejchemy¹². Zmarł 31 marca 2002 r. w Paryżu.

Pierwsza duża wystawa monograficzna twórczości Rafała Chwolesa po jego śmierci miała miejsce w Wilnie w 2004 r. w dwóch miejscach: Muzeum Żydowskim i Wileńskiej Galerii Obrazów. Wystawa przewieziona do Polski pokazana została w roku następnym w Żydowskim Instytucie Historycznym, Centrum Kultury Żydowskiej na Kazimierzu oraz w Tykocinie. Wszystkie współorganizowane były przez Muzeum Uniwersyteckie w Toruniu, które przygotowało własną ekspozycję w styczniu 2006 r.¹³

Warsztat artystyczny Chwolesa ukształtował się w obrębie tzw. „szkoły wileńskiej”, której przedstawiciele, m.in. jego nauczyciel Mojżesz Lejbowski czy Bencijon Cukierman, specjalizowali się w pejzażu miejskim, łącząc w swoim malarstwie nurt realistyczny i postimpresjonizm. Na styl

¹⁰ *Wilno — Jerozolima — Paryż*, s. 5.

¹¹ M. A. Supruniuk, J. Krasnodębska, *Wystawa „Mała Galeria Sztuki Emigracyjnej” ze zbiorów Archiwum Emigracji Biblioteki UMK. Sprawozdanie*. Toruń 2003 s. 7.

¹² *Wilno — Jerozolima — Paryż*, s. 7.

¹³ *Wilno i cały świat w malarstwie Rafaela Chwolesa (1913–2002)*. [Folder wystawy]. Toruń 2006.

malarza niebagatelny wpływ miały także studia nad sztuką Cézanne'a i Bonnard. Jego ulubioną techniką był olej, posługiwał się także gwaszem, akwarelą, tuszem, tworzył monotypie i collage. Dojrzałą twórczość artysty cechuje w pełni indywidualny sposób ujmowania świata, w którym elementem dominującym jest barwa i światło, budujące formę i nastrój obrazów. Plamy kolorów, wraz z liniami konturów i wyraźnym duktem pędzla tworzą dekoracyjne, stonowane lub ekspresyjne kompozycje przywodzące na myśl utwory muzyczne. Te zamknięte w niewielkich kawałkach tektury lub płótna wycinki rzeczywistości, są w istocie obrazami świata idealnego, magicznego, ukrytego głęboko w ludzkich sercach.

Rafał Chwoles przez blisko 70 lat działalności artystycznej pozostawał wierny swojej pierwszej i największej fascynacji — miastu. Domy, uliczki, place i podwórka Wilna, a później gmachy i kolory ulic Warszawy, Paryża, Jerozolimy, Tel Awiwu i wielu innych stanowiły dla niego niewyczerpane źródło inspiracji. Potrafił po mistrzowsku oddać atmosferę i koloryt codziennego życia i dumnej przeszłości, wielkich metropolii i małych miasteczek. Choć w swoich obrazach uwieczniał wszystkie miejsca, w których mieszkał lub bywał podczas podróży — przez większą część życia pozostał wierny rodzinnemu Wilnu. W latach 1944–1959 poświęcił mu dwa duże cykle obrazujące architekturę dawnej dzielnicy żydowskiej i jej zniszczenia wojenne. Na emigracji malował je z pamięci, jeden z takich obrazów, z 1976 r. zatytułował *Moje pochodzenie*. Poza Wilnem, najczęściej uwagi poświęcił Jerozolimie. Podczas licznych pobytów w Izraelu, tak jak większość artystów ją odwiedzających, malował ciasne uliczki arabskiego targu na Starym Mieście, Wieżę Dawida, Ścianę Placzu, Grobowiec Królów, Racheli i Saula.

Drugim, nie mniej ważnym nurtem w twórczości artysty jest malarstwo figuralne, przeważnie o wymowie symbolicznej, w którym temat jest pretekstem do stworzenia dekoracyjnej kompozycji, niekiedy nawet zmierzającej ku abstrakcji. Podejmował w nim wątki związane z Holocaustem oraz z religią i tradycją żydowską. W pełnej ekspresji pracy zatytułowanej *Pamięć*, samotna postać Żyda, drzewo o nagich, poskręcanych konarach, na których płoną świece, symbolizują rozpacz po zagładzie europejskich Żydów i pamięć o nich.

W dorobku Chwolesa znajduje się także pewna ilość portretów. Artysta malował członków rodziny, przyjaciół, ludzi spotykanych w czasie podróży. Wizerunki, ujmowane przeważnie w popiersiu lub półpostaci, cechuje zwarta, syntetyczna forma. Malowane są dużymi, kontrastowo zestawionymi plamami barwnymi obwiedzionymi ciemnym konturem, czasami postaci towarzyszy rekwizyt¹⁴.

W roku 2002 synowie artysty przygotowali i wydali obszerny album prac Rafała Chwolesa w izraelskim wydawnictwie Amlel. Kilkaset fotografii obrazów, rysunków, gwaszy i kolaży z całego kresu twórczości Chwolesa poprzedzonych zostało szkicem Shlomo Beilisa pt. *Reflexions sur le parcours artistique de Rafael Chwoles*.

Mirosław A. Supruniuk (Toruń),
Magdalena Tarnowska (Warszawa)

¹⁴ M. Tarnowska, *Twórczość*, [w:] *Wilno — Jerozolima — Paryż*, s. 8–9.